

STEFKA KOEVA – D. SALLY BOULD

Dolgozó és gondoskodó nők a kommunizmus alatt és után Bulgáriában

A tanulmány ismerteti Bulgária munka és család összeegyeztetését célzó politikáját az átmenet előtt és után. Az átmenet előtt a családpolitika pénzkereső-gondoskodó jellegű volt: a női munkavállalás és a gyermekgondozás összekapcsolását támogatta, a férfiakat pedig arra bátorította, hogy a gondoskodásban legalább segítsenek a nőknek. Az átmenet után a nőknek a gondozómunka támogatásához való hozzájárása annyira korlátozottá vált, hogy a családpolitika – fizetésektelenségből és szélsőségesen magas munkanélküliségi szint mellett – kétkeresős modellre váltott. A Várnai Foglalkoztatási Iroda 349 nő megkérdezésével végzett felmérése mutatja, milyen romboló volt a munkahelyek elvesztése az átmenet során. Ma a bolgár családstratégia kétkeresős, korlátozottan gondoskodó jellegű, s továbbra is magas munkanélküliségi szintek kapcsolódnak a termékenység kemény korlátozásához. Az állam családdal és nemekkel kapcsolatos politikája az üzleti csoportok és az IMF privatizációs nyomása alatt áll. A családi gondoskodást támogató politika még mindig csak papíron létezik, és a valóságban nem érvényesül. Ez részben a szervezett, széles alapokon nyugvó nőmozgalmak hiánya következtében van így. Ilyen szervezetekre volna szükségük a nőknek, hogy eredményesen követelhessék jogaikat és a pénzkereső-gondoskodó családmódel visszaállítását.

Nyugat-Európában a gyermekeikről gondoskodó és a dolgozó anyákkal kapcsolatos családpolitika a második világháború óta hosszú, fokozatos fejlődésen ment keresztül. Kelet-Európában a változás hirtelen és drámai volt. A jóléti államok többféle stratégiát fejlesztettek ki, hogy Nyugaton az elmúlt fél évszázadban elmozdulást érjenek el a „kenyérkereső férfi-gondoskodó nő” modelltől (Fraser, 1994; Sainsbury, 1999). Ezzel szemben az 1940-es évek kommunista forradalma drámai módon változtatta meg a háború utáni családpolitikát, megkísérelte keresztülvinni a „közösségi iparban” a nők teljes és egyenlő részvételének marxista alapelvét. A szovjet modellt követve rövid törvénykezési átmenet volt hivatott bátorítani és biztosítani a nők munkaerőként való megjelenését (Scott, 1974;

Völgyes és Völgyes, 1977; Rueschemeyer, 1981; Raabe, 1998). A Magyar Köztársaság 1949-es alkotmánya például megállapítja: „Minden testileg alkalmas állampolgárnak joga van a képességeinek megfelelő, fizetett munkát végezni” (idézet: Völgyes és Völgyes, 1977). Bulgária is hasonló törvényt hozott (Dimitrova és Dimitrov, 1993). Annak érdekében, hogy képessé tegye a nőket közösségi kötelességük teljesítésére, az állam szolgáltatásokat nyújtott, s így az anyák összeegyeztethették munkájukat a kisgyermek gondozásával. Szokásos formájában ez a szülési és a gyermekgondozási szabadság, valamint a mindenki számára garantált foglalkoztatás volt.

E „pénzkereső-gondoskodó” családstratégiát megtizedelte az átalakulás; a kommunizmus utáni bolgár család – igen magas munkanélküliségi szintek, gazdasági megpróbáltatások, valamint korlátozott gondoskodási támogatás mellett – a „kétkeresős” stratégiába sodródott (vö. Misra, Budig és Moller, 2005). Misra és mások (2005, 5. old.) megjegyzik, hogy e stratégia általában a magánpiac vagy a család gondoskodásában bízik. Ebben az összefüggésben a családstratégiának a kommunizmus után Bulgáriában részben a csökkenő termékenységgel kellett alacsonyan tartania a gondoskodás iránti igényt.

A pénzkereső-gondoskodó családstratégia kifejlesztésére irányuló erőfeszítések Bulgáriában felülről indultak. A nők számára a munkához való jogot nem az állampolgárok követelték, hanem az állam hirdette ki (Dimitrova és Dimitrov, 1993). Hasonlóképpen nem a választókerületek álltak azon törvények mögött sem, amelyek a szülési és a gyermekgondozási szabadság jogát adták meg a nőknek. Amíg teljes foglalkoztatottság létezett, a „munkához való jog” a munkáltatóra, a kommunista pártra és a tervgazdaságra nézve kötelező, erőteljes elvárás volt. A szülési szabadság és a gyermekgondozási központok segítséget nyújtottak a gondoskodó szerepkörhöz a nőknek, akik így eleget tudtak tenni e kötelezettségüknek. Így az anyák dolgozóként és gondoskodóként kapott támogatásának minden eleme a teljes foglalkoztatottság ideológiai követelményének teljesítésére sarkallt. Megszokottá vált, hogy az anyák dolgoztak, kivették szülési szabadságukat, majd gyermeküket az állam által biztosított intézményhálózatra bízták. Ezt a politikát nem támogatta egyetlen független női csoportosulás sem, s a hangsúly sem azon volt, hogy „választást” biztosítson a nőknek (vö. Panova, Gavrilova és Merdzanska, 1994). Az eredmény a Misra és mások (2005) által pénzkereső-gondoskodó stratégiának nevezett család- és munkapolitika felülről lefelé irányuló, gyors megvalósítása volt. E stratégia problémája a férfiak mint gondoskodók s mint a szükséges, fizetetlen családi munkában közreműködők teljes részvétele volt (vö. Horelli és Vespa, 1994; Scanzoni, 2001). Ám – míg Svédországban például a férfírészvétel kérdésének értelmezésén egy időn túl nőszervezetek dolgoztak –, Kelet-Európában közvetlen, „hivatalos” elvárás volt, hogy a női munka mellett „hivatalos” rendelet legyen a férfiak részvételéről a családi gondoskodásban és a háztartási munkában.

Rueschemeyer 1981-es könyvében így érvel: „A kelet-európai szocialista társadalmakban a nők foglalkoztatása nem csupán elfogadott, hanem elvárt és keményen intézményesített, azaz az uralkodó értékek és

eszmék által legitimált” (174. old.). Mindamellet e rendszerek megfigyelői mind az egyenlőnél kisebb férfirésztvételt jegyezték fel a háztartási munka és a gyermekekről való gondoskodás terén. S miközben az államok egészen odáig mentek, hogy a férfiak egyenlő részvételét belefoglalták a családtörvénybe, ez a legkevésbé sem vezetett az egyenlő részvétel gyakorlatához (Raabe, 1998; Merdjanska és Panova, 1995; Deacon és Vidinova, 1992).¹ Kelet-Németország esetében Ostner (1994) megjegyzi, hogy a gyermekgondozási politika csak nőkről szólt, megerősítve az anyák felelősségét a gyermekek gondozásáért. Az apát nem tekintették egyenlő társnak. A Bolgár Kommunista Párt tizedik kongresszusa rámutatott a „második műszakot” teljesítő nők túlzott terheire (Scott, 1974, 136. old.). Ez az előléptetés és a hatalmi pozíciók elérhetőségével kapcsolatos munkahelyi diszkriminációhoz vezetett (Stoev, 1994). Az egyenlő munkáért járó egyenlő bér a nőknek mégis egészen mást jelentett: „a piac nélküli és ennélfogva követelmény nélküli mechanizmusban az eredmény a teljesítménytől független, mindenkinek egyenlő fizetség volt” (Dimitrova és Dimitrov, 1993, 123. old.).

Az átmenet előtt: a várnai körzet

A várnai körzetben – amely Bulgária harmadik legnagyobb városát is magában foglalja – 1989-ben a nők tették ki a helyi munkaerő 53 százalékát. A nődolgozók magasabb aránya az 1980-as évek folyamán valószínű trend volt. 1989-ben a nem szakalkalmazottak 47,8 százaléka nő volt; a szakfoglalkoztatásban azonban részarányuk jóval magasabb, 71,2 százalékos volt. Még a tudományos és a műszaki területen is az alkalmazottak 50 százaléka, a közgazdászoknak pedig 84,4 százaléka volt nő. A tipikusan női szakmák közül a tanári és professzori pálya egészét 75,4 százalékban, az egészségügyi gondozás szakmáinak összességét 90,3 százalékban uralták a nők. Az irányításban azonban már nem voltak jelen hasonló arányban a nők: a vezető munkatársaknak csupán 37,5 százaléka került ki közülük.² Így a nők minden foglalkozási kategóriában magas arányban voltak jelen, ám vezetői foglalkozásokban továbbra is uralkodó maradt a „női főnök” hagyományos, negatív sztereotípiája.

A nők ipari foglalkoztatása hasonlóképpen tükrözte a női munkaerő tevékenységét bátorító és az ipari ágazatokban a nők egyenlő lehetőségeit demonstráló politikát (ennek a gazdaságra és a nőkre gyakorolt hatását egyaránt figyelmen kívül hagyva). A nyolcvanas évek közepén Várna körzetében a távközlési dolgozók 63,3 százaléka, a nagy- és kiskereskedelmiek 67,9 százaléka, a tudományban foglalkoztatottak 54,1 százaléka, az oktatási és kulturális dolgozók 74,9 százaléka, az egészségügyi gondozásban dolgozók 77,4 százaléka, a pénzügyi, banki és biztosítási dolgozók 83,1 százaléka volt nő. A nők még a gyárparban is az összes

¹ A nők háztartási terheinek csökkentésére irányuló kísérletek még e terhek növekedéséhez is vezethettek, mivel a nőkkel sohasem egyeztették azokat. Az iskolai és munkahelyi büféket a kicsi és munkára alkalmatlan konyhák igazolására használták fel (Stoev, 1994).

² *A nemzetgazdaságban alkalmazottak 1989. augusztus 1-jén* (Központi Statisztikai Hivatal, Szófia, 1989., 89. old.; bolgár nyelven).

munkavállaló 45,5 százalékát adták. Ezen belül a papír-, az üveg-, a textil-, a ruházati, a nyomda- és az élelmiszeriparban volt a legmagasabb a nők részaránya; de még a gépipar, a fémfeldolgozás és a vegyipar hagyományosan férfiak uralta ágazataiban is a munkavállalóknak legalább az egyharmada nő volt. A nők tehát jelentős arányban jelen voltak az iparágak többségében; kivételt csupán a szállítás, az erdőgazdaság és az építőipar jelentett, amelyekben a nők részaránya 30 százaléknál alacsonyabb volt.³

A „pénzkereső-gondoskodó” stratégia nemcsak széles foglalkoztatási lehetőséget kínált a nőknek, hanem nagyvonalú anyasági és egyéb családi előnyöket is. Például első gyermekük után 120 nap fizetett anyasági szabadság járt a nőknek, függetlenül a munkahelyükön eltöltött idő hosszától. A második gyermekkel való terhesség és a szülés esetén 150, a harmadik gyermekre 180, és minden egyes további gyermekre 120 nap fizetett szabadságot kaptak. Az állásokat régóta betöltő anyáknak – hosszú szolgálati idejük elismeréseként – a gyermek kétéves koráig további fizetett szabadságot adtak. Az e meghosszabbított szabadság idejére fizetett pénz azonban csak a havi minimálbér összegét érte el. Ezen időtartam leteltével az anya választhatott, hogy visszatér-e korábbi pozíciójába, vagy továbbra is gyermekéről gondoskodik, vagyis fizetés nélküli szabadságot vesz igénybe, s így a gyermek harmadik születésnapjáig megőrzi jogát a munkahelyére való visszatéréshez. Azok a nők, akik a terhesség és a szoptatás idején munkájuk folytatása mellett döntöttek, védettek voltak az elbocsátással szemben. Ha az általuk betöltött munkakör az egészségre ártalmasnak minősült, a terhes nőknek és a szoptató anyáknak ahhoz is joguk volt, hogy megfelelőbb munkára jelöljék ki őket.⁴ E törvény semmiképpen sem volt közömbös a nemekkel szemben – gondozási támogatásokat nyújtott a teljes munkaidőben dolgozó nőknek, biztosítva, hogy gyermekeik gondoskodásban részesüljenek, s munkájuk is meglegyen, amikor visszatérnek dolgozni. Az anyának joga volt otthon gondozni a csecsemőt, és joga volt visszatérni a munkába, továbbá igénybe venni az állam által nyújtott, teljes idejű gyermekgondozást.

Az átmenet idején: a kilencvenes évek eleje Várnában

A kapitalizmusba való átmenettel korlátozottá vált a nők lehetősége arra, hogy szülési és gyermekgondozási szabadságot vegyenek igénybe. Az új munka törvénykönyve rendelkezett ugyan az anyasági kedvezményekről, e rendelkezéseket azonban – elsősorban a növekvő magánszektorban – nem hajtották végre. A legalapvetőbb változás az volt, hogy a nő, aki az anyasági szabadsággal élve elhagyta a munkahelyét, kockáztatta, hogy a szabadság leteltével nem kapja vissza. Az esélye, hogy más munkát kap – ami a kommunizmus idején biztosított volt –, a rendkívül magas munkanélküliség mellett szélsőségesen bizonytalanná vált. 1989 után az ország egészében gyorsan növekedett a női munkanélküliség. Ez az

³ *Statistikai kézikönyv* (Várna, Közzeti Statisztikai Hivatal, 1989., 80. old.; bolgár nyelven).

⁴ *Munka törvénykönyve* (Szófia, 1986., 74–76. old.; bolgár nyelven).

olyan nagyvárosokra, volt körzeti és regionális központokra koncentrált, mint Várna. 1992 októberében a városban a teljes munkanélküliség 60,1 százalékát tette ki a női munkanélküliség. Ez az egyik legmagasabb arány volt az országban: 8 százalékponttal magasabb, mint a nemzeti átlag. A női munkanélküliségi ráta Bulgáriában 1991-ben mindvégig 2,9–4,6 százalékponttal magasabb volt a férfiakénál. A kilencvenes évek elején Bulgáriában a nők által megtapasztalt munkanélküliségi időtartamok is hosszabbak voltak, mint a férfiak esetében (Dimitrova, 1994).

Az átmenet első éveiben az általános munkanélküliségi szintek hirtelen emelkedése a gazdaságban zajló szerkezeti átalakulás és a gyárbezárások következménye volt. Ez lett az eredménye a volt Szovjetunióban, Jugoszláviában, valamint a Perzsa-öbölnél bekövetkezett piacvesztésnek. A kezdeti munkanélküliségi szintet 1990-tól 1991 végéig nagyobb elbocsátások növelték. Ezek az elbocsátások a nők számára különösen fájdalmasak voltak. 1990 végén az ország foglalkoztatási hivatalaiban regisztrált nők részaránya az összes munkanélküli 65 százalékára rúgott. Az elbocsátások mindenekelőtt a nőket érintették, mivel ők az állami és a regionális közigazgatás hivatalaiban koncentráltak, de a női munkanélküliség korai emelkedését nem lehet teljes egészében szerkezeti változásokkal magyarázni. Az állami közigazgatás hivatalainak átszervezések a férfiakat tartották meg, és a nőket küldték el. Az átmenet után „a feljövőben lévő munkaerőpiac felvetette a nemi alapú, rejtett munkahelyi egyenlőtlenségeket” (Dimitrova, 1994, 68. old.).

Várna városában a nők munkanélküliségi rátája több mint 9-szeresére növekedett. Várna állami és helyi közigazgatási, valamint könnyű- és bizonyos mértékig nehézipari központ volt; ezen iparágak leépülésének eredményeképpen több nőt bocsátottak el, mint ahány férfit. Egy szlovák újságíró 1969-ben láttnoki módon azt állította, hogy a kommunizmus alatti gazdasági szabályozás legkeményebben a nőket sújthatja: „Sok vezető nem titkolja a tényt, hogy... ahol szükséges, elsőként a nőkre sújt majd le a csapás” (idézi: Scott, 1974, 123. old.). Húsz évvel később, az átmenet mélyreható gazdasági kiigazításai idején, Várnában a csapás elsőként csakugyan a nőket sújtotta. Noha ma már elfogadott, hogy a nők jobban teljesítettek az átmenet első éveiben (ld. Heynes, 2005, 181. old.), Várna bizonyossága nem ezt a következtetést támasztja alá.

1992-ben a női munkanélküliség Várnában kiegyenlített, sőt csökkent is. Feltételezhető, hogy e mérséklődés elsődlegesen annak következménye, hogy sok nő nem volt már jogosult munkanélküli-járadékra, így nem törődött azzal, hogy nyilvántartásba vétesse magát a munkaügyi hivatalban. Emellett a gazdaság visszaesése idején jellemző, hogy sok állástalan feladja a munkakeresést, „elbátortalanodik”, és nem sorolható többé a munkaerőhöz. Ha Várnában egy munkanélküli nő már nem kapta többé a munkanélküli-járadékot, és három hónapon át nem keresett munkát a munkaügyi hivatal közvetítésével, akkor már nem munkanélküliként, hanem a munkaerőpiacon kívülként tartották számon. Nem keresett tovább, mert azt hitte, nincsenek megszerezhető állások – nem alaptalan feltételezés.

A női munkaerőlétszám és a regisztrált női munkanélküliség csökkenésének másik magyarázata az lehet, hogy a nők a család és a munka

összekapcsolásának kenyérkereső-háztartásbeli modelljét választják. Magyarországon és Lengyelországban e „választást” erőteljesen bátorította a katolikus egyház; nyomást gyakorolt a nőkre, hogy visszatérjenek hagyományos szerepeikhez. Magyarország esetét Ferge (1993) dokumentálja „Győztesek és vesztesek az államszocializmus összeomlása után” című cikkében. Lengyelországban a hagyományos női szerepet az abortusztilalommal (Holc, 2004), valamint azzal erőszték ki, hogy az egyedülálló anyákra nyomást gyakoroltak gyermekeik örökbeadása érdekében. A családpolitika a volt Kelet-Németországban hasonlóképpen otthonmaradásra szorította az anyákat (Ostner, 1994), de az otthoni gondoskodásért járó megfelelőbb támogatással. A jelenlegi német modellben (Misra és mások, 2005) a nőktől nem várják el, hogy otthonukon kívül dolgozzanak, amikor kisgyermekük van. Így más kelet-európai országokban a női munkaerőlétszám visszaesése részben a nők vonakodását tükrözheti attól, hogy munkakeresésüket bejelentésük. Legnépszerűbb választásuk a „háztartásbeli” lehet, ha van otthon gyermek. Várna esete ugyanakkor nem azt jelzi, hogy a munkaerőlétszámból kieső nők főállású anyává válnának. A kommunizmus lezárultával az ortodox egyház Bulgáriában nem mutatott olyan óriási újjáéledést, mint Lengyelországban és Magyarországon a nyugati kereszténység, és nem volt vallási nyomás annak érdekében, hogy az anyák gyermekük gondozására otthon maradjanak. A házasságban élő, munkanélküli anyák dolgozni akartak, és a gazdasági kényszer – a hagyomány és a vallás nyomása nélkül – minden családtagot a munkaerőpiac vagy az „elbátortalanodott dolgozó” kategóriája felé terelt.

Miközben Bulgária a pénzkereső-gondoskodó stratégiáról a kétkeresős stratégiára váltott – magas munkanélküliségi szintekkel az átmenet folyamán –, az egész országban a 30 év alatti nők munkanélkülisége volt a legmagasabb. A kilencvenes évek elején ezek a fiatal nők még élénken kerestek munkát. Általában ez az az életkor, amelyben a fiatalok megállapodnak életpályájukon. Várnában ez a korcsoport szenvedett legtöbbször a magas munkanélküliségtől. 1992 októberének végén az összes munkanélküli nő 54 százaléka 30 év alatti volt. Természetesen általános jelenség, hogy az általános munkanélküliség gyors növekedése legkeményebben a fiatalokat sújtja (Merdjanska és Panova, 1995; Wilcock és Franke, 1963; Bakke, 1940). Mindemellett egy másik tényező a fiatal nőkkel szemben a fiatal férfiaknak kedvez: a nők legvalószínűbben 30 éves kor alatt esnek teherbe és nevelnek kisgyerekeket. Megfelelő védelem nélkül legvalószínűbben a terhes nők és a fiatal anyák tapasztalják meg a hátrányos megkülönböztetést.

Várnában a női munkanélküliség másik jellemzője a tanult és magasán képzett nők magas aránya. 1992 októberének végén Várnában az összes munkanélküli nő 15,8 százalékának egyetemi végzettsége volt. Az egyetemi diplomával rendelkező, munkanélküli nők száma magasabb volt, mint a diplomás, munkanélküli férfiaké. Az összes egyetemi végzettségű munkanélküli 60,6 százalékát a nők adták. Ráadásul ebben a csoportban túlsúlyban voltak a női mérnökök, közgazdászok és tanárok – a piaccgazdaságba való átmenet szempontjából fontos képzettségű egyének. A várnai nők magas iskolázottsági teljesítménye azonban nem nyújtott védel-

met számukra az átmenet során. A nemek egyenlőségét nem tekinthetjük a felsőoktatás szigorú jellemzőjének, ha az iskolázott nők nagyobb elbocsátási kockázatokat és elhelyezkedési nehézségeket tapasztalnak.

A várnai foglalkoztatási hivatal

Az átmeneti időszak következményeként a foglalkoztatási hivatalok új feladatokat és jelentőséget kaptak (Deacon és Vidinova, 1993, 83. old.). Az ezekhez hasonló hivatalok Nyugat-Európában olyan központok, amelyek regisztrálják az állásokat, fizetik a szociális átutalásokat (így a munkanélküli-járadékokat is), továbbá az új állás keresése során a képzésben és az átképzésben támogatják a munkanélkülit. Bár e hivatalok működése az új, instabil munkaerőpiacokon nehéz volt, törekedtek arra, hogy eleget tegyenek új feladataiknak: megértsék a munkanélküli viselkedését, indítékait és preferenciáit. Z. Ivanova 1992 márciusában felmérést készített a Várnai Foglalkoztatási Hivatalnál. 349 regisztrált munkanélküli nővel⁵ készített személyes interjút, a munkanélküliséghez és az új munkaerő-piaci feltételekhez való alkalmazkodásukkal kapcsolatban, az átmenet első éveire vonatkozóan. Ezeket a nőket módszeresen választották ki a várnai kerületekben regisztrált összes, járadékban részesülő munkanélküli nő közül.⁶

A 349 regisztrált munkanélküli nőnek csupán 9 százaléka örült a váratlan és akaratlan szabadságnak, valamint annak a szabadidőnek, amit állástalanként családjára és önmagára fordíthatott. Túlnyomó részük 30 és 40 év közötti, gyermekes, férjes asszony volt. Ráadásul az „elégedett” férjes anyák legtöbbször a munkanélküliség első hónapját töltötte. A munkanélküliség időtartamának növekedésével e kezdeti elégedettség nyilvánvalóan elenyészett; az elvált és az özvegy állástalan nőknek pedig elégedettséget nem, csupán lehangoltságot és kétségbeesést hozott az új szabadidő. Hasonlóképpen arra sem utalt semmi, hogy az 50 év feletti munkanélküli nők örültek volna a családjukkal eltölthető, akaratlan szabadidőnek. E számok jelzik, hogy Várnában a munkanélküli nők mindegyikét elégedetlenséget éreztek a munka hiánya miatt, még akkor is, ha éppen munkanélküli járadékot kaptak.

A munkanélküli nők legtöbbször – 91 százaléka – tehát negatívan reagált; igaz, elégedetlenségük és kétségbeesésük mértéke változó volt. A megkérdezett nők 22 százalékanak okozott gondot önuralma megőrzése; 23,7 százalékuk elvesztette reményét és magabiztosságát, 23,8 százalékukat felzaklatta az anyagi függőség, 16 százalékuk nagyon lehangolt és mélységesen kedvesezett volt. E nők 4 százaléka számára az életnek nem volt értelme. A legnagyobb valószínűséggel az 50 év feletti, az özvegy és elvált, és a 9 hónapnál régebben állástalan nők lehangoltsága és kétségbeesése volt a legmélyebb. Rueschemeyer 1981-es, a női foglalkoz-

⁵ E nők mindegyike munkanélküli-járadékban részesült.

⁶ A mintavétel kétfázisú volt. Az első fázisban várnai kerületeket választottak ki, majd a kiválasztott kerületek mindegyikében módszeres mintát választottak ki a regisztrált munkanélküli nők közül. 349 nővel készült sikeres interjú. Az 1992 tavaszán lezajlott közvélemény-kutatást a Várnai Foglalkoztatási Hivaltól Z. Ivanova irányította.

tatásra mint elfogadott és elvárt létformára vonatkozó megfigyelése ezekre a munkanélküli nőkre nézve egyértelműen helytálló volt: várták, hogy dolgozhassanak. Az átmenet idején Várnában a kisgyermekes, munkanélküli anyák – a gyorsan romló állami szülési és gyermekgondozási segélyek ellenére – még várták vagy remélték, hogy dolgozhatnak (Petrova Funk és Mueller munkájában, 1993). Ezen értékek „intézményesítettsége” a társadalomban általában gyengülni látszott. Még a mára korlátozottá vált közszférában is ama hit- és értékrend teljes összeomlását tapasztalták a nők, amely egykor megalapozta foglalkoztatási lehetőségeiket. Akárcsak a munkanélküli emberről szóló tanulmányokban, a munkából való elbocsáttatás eredménye a magabiztosság, az önbizalom és a jövőbe vetett hit elvesztése volt (Bakke, 1940; Rubin, 1994). A várnai felmérés szemlélteti ezeket a munkanélküli nőkre irányuló hatásokat az átmenet folyamán. Ráadásul ezek az érzések gyakoriak az egyetemi képzettségű nők körében is, akiktől normális körülmények között magas önbizalmat várnánk. Az egyetemet végzettek harmada magabiztosságának elvesztéséről nyilatkozott.

Az átmenet idején a munkaerőpiac „nemközpontúvá” vált, amennyiben előnyben részesítette a nyers versengés és az agresszivitás férfias tulajdonságait. A Várnai Foglalkoztatási Hivatal felmérése szerint a nők nehezen találták az alkalmazkodást az új munkaerőpiac által megkövetelt rámenősséghez. Azoknak a nőknek, akik a kommunista rendszer idején elismert dolgozók voltak, tudomásul kellett venniük, hogy most bizonyítaniuk kell. Az átmenet idején készült felmérés alkalmával az összes munkanélküli nő több mint 46 százaléka a foglalkoztatási hivatal elsődleges feladatává tette volna, hogy állást találjon nekik. Ez a hozzáállásuk az egykori szocialista társadalom magas fokú központosítottságától örökölt, továbbbélő sztereotípiák erőteljes hatását mutatta. Kétségbeesésük részben abból származott, hogy függőségben érezték magukat a számukra állást találni hivatott foglalkoztatási hivataltól, ám egyúttal kétségbe vonták, hogy az képes volna erre. Csaknem kétharmaduk – 65 százalékuk – úgy gondolta, hogy a hivatal képtelen segíteni rajtuk.

A megkérdezett nők nem csupán azt akarták, hogy az állam találjon számukra állást, hanem azt is, hogy az államnak dolgozhassanak. A megkérdezett munkanélküli nők mintegy fele előnyben részesítette a közszférát, amelyben az egyenlőség bizonyos értékeit remélte megtalálni. Noha ezt a kívánságot arra használták fel, hogy a nőket túlságosan szelídnek ítélik meg a piaczgazdasághoz (Ghodsee, 2004), világos, hogy ők maguk miért részesítették volna előnyben a közszférában való munkavállalást. A közszféra az egyetlen, ahol a nőknek lehet némi reményük arra, hogy támogatják a gondoskodó szerepkörüket. A magánszektor munkaadói egyáltalán nem törődnek a gyermekeket támogató törvények végrehajtásával (Ghodsee, 2000). A közszféra munkahelyei még a nyugati munkaerőpiacokon is jobban támogatják a nőket – különösen gondoskodó szerepkörükben (Bernhardt és Dresser, 2001). És a közszféra az átmenet óta összezsugorodott.

A kommunizmus utáni „vadkapitalizmusban”, vagy – ahogyan Dimitrova (1994) nevezte – a „fekete” munkaerőpiacon a nőket sebezhetette meg legjobban a kizsákmányolás. A munkaadók képesek voltak kijátsza-

ni a szociális törvényeket és elkerülni az új munka törvénykönyve alkalmazását. A nőket gyengének és naivnak tekintették, ahogy ezt a *Hamu-pipőke a piacra tart* (Einhorn, 1993) leírja, de valójában mindezért a megfelelő munkaügyi védelem hiánya okolható. A megkérdezett munkanélküli nők egyike arról számolt be, hogy egy vállalkozó a számítógépes üzletágban felajánlotta: próbára teszi képességeit. A „próbaidőben” (körülbelül egy hónapig) a nő fizetés nélkül dolgozott egy szoftverterméken. Amikor átadta a munkát a főnöknek, az haragosnak mutatkozott, és megtagadta a nő alkalmazását – aki később egy véletlen folytán meglepve tapasztalta, hogy munkáját felhasználták. A magánszektorban egy nőt lehet alkalmazni, kihasználni, majd fizetség nélkül kirúgni; túlmunkára kényszeríteni, vagy állásának előzetes figyelmeztetés nélküli elvesztésével fenyegetni.

A megkérdezett munkanélküli nők mintegy ötöde késznek mutatkozott magánvállalkozást indítani. Ennek legnagyobb akadályja a kezdőtőke hiánya volt – a válaszok 58 százaléka ezt mutatta. Az átmeneti időszak kezdetén – különösen az árliberalizáció után – tapasztalt magas inflációs ráták és a hosszú munkanélküliségi időtartamok kimerítették a személyes megtakarításokat. Ugyanakkor a hitelfeltételek – főképpen a magas kamatlábak – a kölcsönt meglehetősen kockázatosná, sőt kifejezetten veszélyessé tették. Még inkább igaz volt ez azokra az emberekre, akiknek még sohasem volt adósságuk. Az egyik fontos ok, amiért nem mertek saját vállalkozásba fogni, a szakértelem és a tapasztalat hiánya volt (az összes válasz 13,5 százaléka). A fiatalabb – 40 év alatti, s elsősorban az egyetemi végzettségű – nők azonban azt mondták, hogy hajlandóak lennének saját üzletet indítani. Ebben végre megvolt a lehetőség a munka és a családi felelősség összeegyeztetésére. Más kelet-európai államok munkaerőhelyzetével összevetve Bulgáriában magas az önfoglalkoztató dolgozók aránya (Hassan és Peters, 1995). Az átmenet óta azonban a nők mikrovállalkozásba lépését akadályozták a férfiakra összpontosító kisvállalkozás-fejlesztési programok, amelyek rendszerint azt „kifogásolták”, hogy a nők nem érdekeltek ebben (Ghodsee, 2003, 248. old.). A potenciális női kisvállalkozások iránti, megkülönböztetett figyelem hiánya mindazonáltal nem korlátozódik Bulgáriára. A Delaware-i Egyetemen egy bulgáriai női kisvállalkozási központ javaslatát az utolsó fázisban fűrték meg az USAID-segélyezés lebonyolításáért felelős férfiak.⁷

A munka és a család összeegyeztetését célzó politika: fejlődés az átmenet után?

Sok kelet-európai tudós jutott arra a következtetésre, hogy a nemek szerinti hátrányos megkülönböztetés az átmenet első éveiben nem volt olyan mértékű, mint amitől tartottak (Vö. Ingham és mások, 1998; Heynes,

⁷ A bulgáriai női kisvállalkozási központ alapítására vonatkozó javaslatot az USAID Női Fejlesztési Irodájának kiegészítéseként terjesztette elő a Delaware-i Egyetem Nemzetközi Programok és Különleges Tanácskozások Társult Igazgatói Irodája. A Delaware-i hivatal utólag vonta vissza a támogatást. (Larry P. Donelley levele MMM. Ariza-Ninohoz, 1993. január 15.)

2005, 181. old.; Világbank, 2003). Bulgáriában nemrégiben jelentette ki egy magas rangú nőpolitikus, hogy „Bulgáriában egyáltalán nem volt nőkkel szemben hátrányos megkülönböztetés” (Ghodsee, 2004, 735. old.). De ezek a következtetések elsődlegesen a dolgozó, felnőtt férfiak és a dolgozó, felnőtt nők bérkülönbségének összevetésén alapulnak. A nemek közötti egyenlőség mérésének ez a módszere az ENSZ-ét követi; figyelmen kívül hagyja a nők családi gondoskodást nyújtó szerepét (Bould, 2006). Hogy megértsük a nők helyzetét, jelenlegi bérükön kívül más is figyelembe kell vennünk. Sok nő esetében nem alkalmazható ez a mérés, mert nincs bérkeresetük, munkanélküliek vagy a munkaerőpiacon kívüli, csüggedt dolgozók.

Miközben igaz, hogy papíron léteznek a nőket – főképpen a terhes és a kisgyermekes nőket – védelmező törvények, e törvényeket nem hajtják végre. A kommunista rendszer idején a vezetők panaszkodtak a nőkre és gyermekgondozási problémáikra: „a beteg gyermekekkel és a szülési szabadsággal zavart okozó asszonyokra...” (Scott, 1974, 123. old.). Miközben a beteg gyermekek igényei a kommunizmus idején termelési „terhet” jelentettek, az alacsonyabb termelési szintnek gyakran nem volt közvetlen következménye, hiszen kevés volt a pontos adatfelvétel. A vezetők megtűrhették ezeket a „problémás nőket”. Az új, a termelésre összpontosító magánszférában azonban ebből a gondoskodási szükségletekkel árnyalt nőképből feltehetően nyílt alkalmazási diszkrimináció következik még a szülőképes korban lévő gyermektelen nőkkel szemben is. Védelem nélkül a gyermekvállalási korban lévő nőkkel és az anyákkal szemben a vezetők hátrányos megkülönböztetést alkalmaznak, ha azt választhatják, hogy elkerülik e „problémás nőket” (ld. Dimitrova, 1994). Az új munka törvénykönyve megakadályozza, hogy (mint Ghodsee idézi, 2003) a munkaadók terhes és három éven aluli gyermeket nevelő nőket a Munkaügyi Felügyelőség előzetes beleegyezése nélkül elbocsássonak. E védelemnek ritkán szereznek érvényt a magánszférában, de a magánbefektetők még így is panaszkodnak miatta (Ghodsee, 2003). A nődolgozókat – gondoskodói felelősségük miatt – „most megbízhatatlanoknak látják” (Ghodsee, 2003, 237. old.), és a munkaadókat semmi sem akadályozza meg abban, hogy hátrányos megkülönböztetést alkalmazzanak a terhes vagy az iskoláskor alatti gyermeket nevelő nőkkel szemben. Várnában 2001-ben a nők munkanélküliségi rátája még mindig magasabb volt, mint a férfiaké, és a teljes munkanélküliség 52 százalékát tette ki (Nemzeti Statisztikai Intézet, 2002, 89. old.).

Miközben látható a „fejlődés” a férfiak és a nők egyéni bérszínvonalának nemenkénti különbözőségében, ezt a fejlődést a nők munkaerőpiaci részesedése általános csökkenésének fényében kell értékelni. Heynes becslése szerint „a nemek közötti különbség javulása közel 40 százalékban az alkalmazásban álló nők számának csökkenésével magyarázható” (2005, 182. old.). Bulgáriában – ahol a háztartási költségvetés 48,2 százalékát élelemre költik (Eurostat, idézi Heynes, 2005, 3. táblázat), és magas szintet ért el a gyermekszegénység – nehéz elképzelni, hogy a nők ne keressék a pénzkereset lehetőségeit akkor is, ha nem regisztráltak munkanélküliek. A több mint egy évtizednyi, nagyon magas munkanélküliségi mutatók ugyanakkor érthetővé teszik, hogy sok nő egyszerűen

kiesett a munkaerőpiacról. Általánosságban a nők jelentésekben szereplő munkaerő-piaci részesedése Bulgáriában a 1990-es 60 százalékos szintről (ENSZ, 2000, 147. old.) a legutóbbi ENSZ-felmérés idejére 44 százalékosra csökkent (ENSZ, 2006, 152. old.). A jelenleg a munkaerőpiacon kívül rekedt nők feltehetően szívesen elfogadnának egy felajánlott állást, mert az segíthetne nekik családjuk ellátásában.

Milyen munkát és családot összeegyeztető stratégiájuk van ezeknek a nőknek? Bulgáriában már hozzászoktunk a gondoskodói felelősség radikális csökkenéséhez. Az ország esetében a nők szélsőségesen alacsony szinten tudják tartani termékenységüket, mert az abortusz könnyen elérhető; és nevetséges, hogy az egészségügyi ellátás új rendszerében a fogamzásgátlók rendszerint túlságosan költségesek, a terhességmegszakítás viszont ingyenes. Az Irel (2002) által megkérdezett Ivanának 25 éves korában volt abortusza – három évvel azután, hogy lánya született. A családja nem engedhetett meg magának még egy gyermeket.

A női jogok és követelések szerkezete

Hogy megértjük a női jogok és juttatások eltűnését a posztkommunista társadalmak családpolitikájából, fontos Peattie és Rein elemzése a *Női követelésekben* (1983). A jogok és jogosultságok „nem mindig járnak automatikusan, hanem egy cselekvési folyamat során az egyének az intézményekben követelik, kicsikarják, kérik, kikényszerítik a források ígérését” (19. old.). A munkalehetőségekkel és a gondoskodás támogatásával kapcsolatos női jogok és jogosultságok Nyugaton egy nő és férfiak alkotta, „nyomásgyakorlásra képes, szervezett csoport” (Peattie és Rein, 1983, 119. old.) lassú munkafolyamatának eredményei. Kezdetben az erőfeszítések olyan jogszabályok elfogadtatására irányultak, mint a nők – ideértve a terhes nőket és a kisgyermekes anyákat – hátrányos megkülönböztetését tiltó törvény. Nőszervezetek kiterjedt erőfeszítései nemrégiben elérték a fizetett szülési szabadság bevezetését Kaliforniában, az Egyesült Államok egyetlen tagállamában, amely fizetett szülési szabadságról intézkedett. Am az e követelésekért harcoló szervezetekre nem csupán a törvények elfogadtatása, hanem azok végrehajtása érdekében is szükség van. A jogok és jogosultságok sérülékenyek, ezért őrszervezeteknek is létezniük kell. Az Egyesült Államokban például a polgárjogi törvényt az Egyenlő Foglalkoztatási Lehetőségek Bizottsága (EEOC) hajtja végre, de egy erős nőszervezet – a Nemzeti Nőszervezet – nyomása biztosította, hogy a törvényt komolyan betartsák, figyelembe véve a nők problémáit (Peattie és Rein, 1983). Az állam nem függhet e jogok végrehajtásától, hiszen a nyomás – különösen a költségvetési nyomás – a gyermekellátáshoz hasonló, költséges jogosultságok erodálásához vezethet.

Ráadásul a fejlődő országokban több költségvetési és politikai nyomás hat a törvények betartása ellen, mint amennyi a gyermekellátáshoz hasonló, közcélú kiadásokra tart igényt, vagy a terhesség miatti hátrányos megkülönböztetés tilalmával sérti a nagy munkaadók és a potenciális befektetők érdekeit. E nyomás a Nemzetközi Valutaalap, valamint a nemzetközi üzleti szervezetek politikájából ered (vö. Ghodsee, 2003). Mexikó

határmenti iparral kapcsolatos tapasztalatai mutatják, hogy – még ha léteznek is papíron törvények – megfelelő végrehajtásukhoz erős, állami szintű nőszervezetre van szükség (Yudelman, 1987, 18. old.). Jelenleg kiűnő törvények vannak Bulgáriában a fizetett szülési szabadságról, de nincs választókerület, ahol a megvalósulásukat is lehetne látni. A nők még a fizetetlen szülési szabadság kivételét sem kockáztathatják meg, így gyakran lemondanak a szülésről, ha pedig teherbe esnek, az abortuszt választják.

A női munka és a családi ügyek története Nyugaton felveti egy széles alapokon nyugvó, önkéntes szervezet szükségességét, amely elkötelezetten harcol a nők munkavállalói és gondoskodói jogaiért. Bulgáriában akadályozta az önkéntes nőszervezetek fejlődését, hogy a kommunizmus idején a nőknek „nem önkéntes” szervezetekben kellett részt venniük. Néhány esetben ezek a szervezetek arra voltak hivatottak, hogy tapsoljanak az állam által adott „jogoknak”, és semmiképpen sem bírálhatták e jogok megvalósulását. Amilyen mértékben a nők védelmet élveztek, az a kommunista ideológia és e törvényi rendelkezések egybeesésének következménye volt (Matynia, 1994). A kommunista ideológia tiltotta is a széles néprétegek bármely autonóm szervezetének e jogok kiteljesedésének támogatását, biztosítását. Egy széles alapokon nyugvó, önkéntes nőszervezet fejlődésének ráadásul szembesülnie kell azzal, hogy e kommunizmus alatti jogokat és jogosultságokat ma történelemként kezelik (Ferber és Raabe, 2003). A magánosított piacok új gazdasági rendje csupán a munkakeresés „szabadságát” nyújtja a nőknek – egyenlő elhelyezkedési esélyt vagy a gondoskodás munkájához szükséges hatékony családpolitikát nem.

Egy hatékony nőszervezet hiánya kimutatható abban a tényben, hogy a 2000–2006-os Nemzetgazdasági Fejlesztési Terv első vázlatja nem tartalmazott semmiféle utalást a nemek közötti egyenlőségre vagy a női munkanélküliség magas szintjére. A nemek közötti egyenlőség mellett csupán „az Európai Unió bizottságának Bulgária csatlakozási előmeneteléről készült monitoringvizsgálata” tartott ki (Ghodsee, 2000, 11. old.). De a „nemek egyenlőségének” leggyakrabban az ENSZ értékelése ad hasonló lökést, amely inkább felnőtt egyéneket, mint családokat vizsgál. Valójában az ENSZ álláspontja 1998-ban egyike volt azoknak, amelyek kifejezetten tagadták a női gondoskodási munka iránti igények fontosságát Bulgáriában. A nők hátrányos megkülönböztetésének megszüntetésére létrehozott ENSZ-bizottság (CEDAW) a bolgár kormány jelentésére adott válaszában kifejtette: az ENSZ-bizottság „figyelembe vette, hogy a nők anyaszerepének kitartó hangsúlyozása a nőknek mint anyáknak nyújtott széles körű védelemmel együtt hozzájárult a nemi szerepekkel kapcsolatos sztereotípiák állandósulásához” (idézet a Bulgáriai jelentésből, Nőszövetség a Fejlődésért, 6. old.). Itt – csakúgy, mint másutt – az ENSZ álláspontja úgy jelenik meg, mint amely nem támogatja a nőket gondoskodó szerepkörükben, hiszen az hozzájárul a „sztereotípiákhoz”. Ez valójában annyit jelent, hogy a nőknek el kell tűrniük a gyermekszegénység terheit, gyermekeik gondozásának bizonytalanságát vagy a kívánt gyermekekről való lemondást egészen addig, amíg a férfiak nem lesznek a gyermekgondozás teljes értékű résztvevői (Bould, 2006). Ez az

álláspont méltánytalan a nők mai és számos eljövendő nemzedékével szemben, hiszen az ilyen típusú egyenlőséget már elérték Skandinávia fejlett, demokratikus társadalmi.

A bolgár nőket munkájukban és családi szerepkörükben korlátozza a kormány, amely azt állítja, hogy hátrányos megkülönböztetés nem létezik, s eközben a dolgozó anyáknak csupán papíron biztosít védelmet. Emellett olyan nemzetközi szervezetek, mint a Világbank és az IMF, nyomást gyakorolnak annak érdekében, hogy a nők anyai szerepben kevesebb védelmet kapjanak. Az ENSZ a „nemek közötti egyenlőség” nevében olyan meghatározást szorgalmaz, amely csak a felnőtt nők munkahelyi szerepére terjed ki. És Kelet-Európában a nők munka melletti gondoskodói szerepkörének támogatását – mint túlságosan kommunisztikus – az IMF és mások elutasították (Ghodsee, 2003, 245. old.).

A bulgáriai helyzet olyan független nőszervezetek kialakítása után kiált, amelyek a nőket munkahelyi és családi szerepkörükben védelmező politika elfogadásához és végrehajtásához hatékony mechanizmust biztosíthatnak. De ezek a független, széles alapokon nyugvó nőszervezetek még nem jelentek meg Bulgáriában. A legutóbbi évtizedben a nők szervező energiája a számukra fontos kérdésekkel foglalkozó, nem kormányzati szervezetek kialakítására összpontosult. E törekvések két problémát vetnek fel. Az első: a vizsgálandó kérdéseket a finanszírozó szervezetek, nem pedig maguk a nők határozzák meg, következésképpen ezek a nem kormányzati szervezetek nem fejlesztettek egyetlen választókerületet sem (vö. Ghodsee, 2004). Jelenlegi finanszírozásuk legjobb esetben az ENSZ „nemek egyenlősége” eszméjéhez, legrosszabb esetben a Világbank és az IMF neoliberais politikájához kötődik. Ez annyit jelent, hogy a családon belüli és a nemi erőszak ügyét – a neoliberais politikának nem ellentmondó ügyeket – finanszírozzák. De az olyan ügyeket, amelyek állami beavatkozást igényelnek a magánszférában – mint a gyermektámogatások gyűjtése –, nem fedezik. A külföldről importált kulturális feminizmus inkább az egyes nőkre összpontosít a férfiakkal szemben (Ghodsee, 2004), mint a nőkre együttesen az állammal (vö. Walker, 1983), azaz hallgatólagosan az IMF „állam”-változatával szemben. A széles alapokon nyugvó, hatékony nőszervezetek hiánya a nők magas iskolai teljesítménye ellenére tapasztalható Bulgáriában. A kilencvenes években a bolgár nők felülmúlták a férfiakat az átlagos, és különösen az egyetemi szintű tanulási teljesítményükben; 2003–2004-ben az egyetemre beiratkozottak 53 százaléka nő volt (Nemzeti Statisztikai Intézet, 2004, 74. old.). E téren – az ENSZ korlátozott, a nők gondozói felelősségét tagadó meghatározása szerint – Bulgária is megvalósította a „nemek egyenlőségét”.

Amíg az ENSZ nem veszi tudomásul a gyermekgondozás problémáit, az IMF és a Világbank neoliberais politikája a nők családgondozói felelősségével kapcsolatban egyéni megoldásokra bátorít (Ghodsee, 2004, 738. old.). A család feladata – vélik a nők – a gyermek születése előtt és után intézkedni a gondoskodásról, és megfelelő gondozásban részesíteni a gyermeket. Ebben a privatizáció a kulcsszó. De a gyermekgondozás privatizációja csak a felső- és a középosztálybeli nők számára hasznos (Bould, 2006); hiszen aki rosszul fizetett, időszakos munkát végez stb. – azaz a bolgár nők óriási többsége – nem rendelkezik a magán-gyermek-

gondozás igénybevételéhez szükséges anyagi eszközökkel. A közösségi alapú gyermekgondozási beruházásokat bátorítják ugyan, ám ezek olyan, folyamatos külső finanszírozást igényelnek, amely széles körben már nem elérhető; e gyermekgondozási beruházások többé nem fenntarthatók (vö. Bould, 2006).

A megfelelő foglalkozás, szülési szabadság és gyermekgondozás elérhetőségének hiánya miatt a bolgár nők a munka és a család problémáira egyéni megoldásokat keresnek. Az egyik megoldás a gyermekkel már rendelkező vagy gyermekre vágyó nők számára, hogy Nyugaton keresenek férjet. A menyasszonyrendelésnek jól fejlett internetes piaca van (Ghodsee, 2003, 239. old.). Egy másik, széles körben elterjedt megoldás a gondozói munka szükségleteinek szűkítése, a termékenység korlátozásával. A teljes termékenységi ráta 2002 februárjában a UNICEF szerint a világon a legalacsonyabbak közé tartozott: egy nőre számolva 1,1 volt. Ez szorosan összefügg a gazdasági nehézségekkel, és leggyakrabban alkalmazott eszköze az abortusz.

Következtetés

A nők munkavállalói és gondoskodói szerepkörének „intézményesített-sége” a 40 éves kommunista uralmat követő átmenet után nem maradt fenn. Csupán a nők vágyai és elvárásai, valamint néhány olyan férfi aggodalmi maradt meg belőle, akik ezeket nem „szocialista”, hanem „emberi” alapelvekként fogadják el. A történelmi bizonyíték azt a látszatot kelti, hogy a nők munkához való jogával, a szülési szabadságra és a gyermekgondozásra való jogosultságával kapcsolatos értékek és hitek a tervutasításos gazdaság paternalista struktúrájától függttek. A kettős, pénzkereső-gondoskodó stratégiát a tervutasításos gazdaság intézményesítette, ám összeomlásakor az általa „adott” jogokat és jogosultságokat elvették. A bolgár nők ma, az új, magánosított, kapitalista piacon gondoskodó szerepük korlátozott támogatási rendszerével szembesülnek. Valójában nem csupán a gyermektartás és a gondoskodás támogatása hiányzik, hanem a gyermekes nőknek hátrányos megkülönböztetéssel is szembe kell nézniük a munkaerőpiacon. Ha teherbe esnek vagy beteg gyermekük miatt válnak „problémássá”, elbocsáthatják őket. Noha a nőknek papíron „joguk” van a szülési szabadságra, egyetlen anya sem számíthat arra, hogy annak elmúltával visszakapja a munkáját – különösen a magángazdaságban. A gazdasági nehézségekkel összefüggésben a „munka és család” témakörben új elképzelések vannak Bulgáriában. Minden férfi és nő megkísérel jövedelemre szert tenni, de ennek nehézségei a gondoskodói felelősség korlátozása érdekében – különösen a gyermeket nevelő nők esetében – a termékenység szűkítéséhez vezettek. Bulgáriában az abortuszok aránya az egyik legmagasabb az európai országok között (ENSZ Fejlesztési Program, 1995.). Bulgária 2007. január 1-jén lépni készül az Európai Unióba, és magával viszi egyedi családtípusát: a pénzkereset és a korlátozott gondoskodás kettősségét, amelyben a nők viselik a gyermekgondozás és a szegénység terheit. Így az EU-csatlakozás

minden bizonnyal még népszerűbbé teszi a gyermekre vágyó bolgár nők körében az internetes házastárskeresés alternatív családstratégiáját.

Bulgária csatlakozott a fejlődő tőkés világhoz, amelyben a nőknek – dolgozóként és gondoskodóként is – szervezeten kell megvédeniük magukat a kizsákmányolással és a hátrányos megkülönböztetéssel szemben. Eddig azonban ez nem következett be, noha a bolgár nők nagyon magas iskolázottságúak. Hosszú távon remélhető, hogy ez a magas iskolázottsági szint megkönnyíti majd a nők szerveződését, a választóköri fejlesztését, valamint önmaguk felkészítését, s így a családpolitika a nyugat-európai modellek közül a francia és a svéd pénzkereső-gondoskodó stratégiát tükrözheti majd. E családpolitika anyaként és egyedülálló anyaként maximális védelmet nyújt a nőknek, miközben folyamatos munkaerő-piaci részvételüket is biztosítja.

Fordította Goda Ferenc

Hivatkozások

- Bakke, E. W.: *Citizens Without Work (Polgárok munka nélkül, Yale University Press, New Haven, 1940.)*
- Bernhardt, A. és Dresser, L.: *Why privatizing government services would hurt women workers? (Miért káros a nődolgozókra az állami szolgáltatások privatizációja?, Institute for Women's Policy Research, Washington D. C., 2001. március; www.iwpr.org)*
- Bould, S.: *Where are the family experts at the United Nations? (Hol vannak az ENSZ családszakértői?, National Council on Family Relations, jelentés, 51. kötet, 2006. március)*
- Bould, S.: *The need for international family policy: mothers as workers and as carers (A nemzetközi családpolitika szükségessége: dolgozó és gondoskodó anyák, Marriage and Family Review, 2006., következő szám)*
- Deacon, B. és Vidinova, A.: *Social policy in Bulgaria (Szociálpolitika Bulgáriában, in: B. Deacon és mások: The New Eastern Europe – Az új Kelet-Európa, Sage Publications, London, 1992., 67–90. old.)*
- Dimitrova, D.: *The world of work in transition (Átalakulóban a munka világa, in: N. Genov: Sociology in a Society in Transition – Szociológia egy átmeneti társadalomban, Bolgár Szociológiai Társaság, Szófia, 1994., 65–76. old.)*
- Dimitrova, D. és Dimitrov, S.: *Citizenship and the right to work in Bulgaria (Állampolgárság és a munkához való jog Bulgáriában, in: H. Coenen és P. Leisink: Work and Citizenship in the New Europe – Munka és állampolgárság az új Európában, Edward Elgar Publishing, Brookfield, VT, 1993., 119–127. old.)*
- Egyesült Nemzetek Szervezete: *The World's Women (Asszonyok a világban, ENSZ, New York, 2000.)*
- Einhorn, B.: *Cinderella Goes to Market (Hamupipőke a piacra tart, Verso, London, 1993.)*
- ENSZ Fejlesztési Program: *Bulgaria: Human Development Report (Bulgária: emberi fejlesztési jelentés, UNDP, Szófia, 1995.)*
- Ferber, M. A. és Raabe, P. H.: *Women in the Czech Republic: Feminism, Czech Style (Nők a Cseh Köztársaságban: feminizmus cseh módra, International Journal of Politics, Culture and Society – Kultúra és társadalom, 16. kötet, 3. sz., 2003 tavasza)*
- Ferge, S.: *Winners and losers after the collapse of state socialism (Győztesek és vesztesek az államszocializmus összeomlása után, Social Policy Review, 5. kötet, 1993., 270–287. old.)*

TANULMÁNYOK

- Fraser, N.: *After the family wage: Gender equity and the welfare state (A családi bér után: nemek közötti méltányosság és a jóléti állam*, Political Theory, 22. kötet, 1994., 591–618. old.)
- Ghodsee, K.: *Feminism by design: Emerging capitalism, cultural feminism and women's non-governmental organizations in postsocialist Eastern Europe (Megtervezett feminizmus: feljövő kapitalizmus, kulturális feminizmus és nem kormányzati nőszervezetek a szocializmus utáni Kelet-Európában*, Signs, 29. kötet, 2004., 727–753. old.)
- Ghodsee, K.: *The role of international organizations on women's civil organizations in postcommunist Bulgaria (A nemzetközi szervezetek szerepe a női civilszervezetekben a kommunizmus utáni Bulgáriában*, in: Keridis, D., Elias-Bursac, E. és Yatromanolakis, N.: *New Approaches to Balkan Studies – Új megközelítés a Balkán-tanulmányokhoz*, 2. kötet, Brassey's, Herndon, Virginia, 2003., 235–254. old.)
- Ghodsee, K.: *Women and economic transition (A nők és a gazdasági átmenet*, Center for Slavic and East European Studies Newsletter, 17. kötet, 3., University of California, Berkeley, 2000., 5–7. old.)
- Hassan, F. M. A. és Peters, R. K.: *Social safety net and the poor during the transition: The case of Bulgaria (A szociális biztonsági háló és a szegények az átmenet idején: Bulgária esete*, Policy Research Working Paper, 1450.; Világbank: Európa és Közép-Ázsia, 1995. május)
- Heynes, B.: *Emerging Inequalities in Central and Eastern Europe (Növekvő egyenlőtlenségek Közép- és Kelet-Európában*, Annual Review of Sociology, 31. kötet, 2005., 163–197. old.)
- Holc, J. P.: *The purest democrat: Fetal citizenship and subjectivity in the construction of democracy in Poland (A legtisztább demokrata: magzati állampolgárság és szubjektivitás a lengyelországi demokrácia építésében*, Signs, 26. kötet, 2004., 755–782. old.)
- Horelli, L. és Vespa, K.: *In search of supportive structure for everyday life (A mindennapi élet támogatásszerkezetét kutatva*, in: I. Altman és Chruhman: *Women and the Environment – A nők és a környezet*, Plenum, New York, 1994., 201–226. old.)
- Ilel, S.: *A proposal for reducing the rate of abortion in Bulgaria (Javaslat az abortuszok arányának csökkentésére Bulgáriában*, kiadatlan tanulmány)
- Ingham, M., Ingham, H., Karwinska, A. és Weclawowicz, G.: *Women in the Polish labor market. Is transition a threat? (Nők a lengyel munkaerőpiacon. Fenyegető átmenet?*, in: Bull, M. és Ingham, M.: *Reform of the Socialist System in Central and Eastern Europe – A szocialista rendszer reformja Közép- és Kelet-Európában*, St. Martins Press, London, 1998., 136–162. old.)
- Matynia, E.: *Women after communism: A bitter freedom (Nők a kommunizmus után: Keserű szabadság*, Social Research, 61. kötet, 1994., 351–377. old.)
- Merdjanska, K., és Panova, R.: *The family enclosure in the Bulgarian context (A körülzárt család – bolgár környezetben*, The European Journal of Women's Studies, 2. kötet, 1995., 21–32. old.)
- Misra, J., Budig, M. és Moller, S.: *Employment, wages and poverty: Reconciliation policies and gender equity (Foglalkoztatás, bérek és szegénység: Megbékélési politika és nemek közötti méltányosság*, az Amerikai Szociológiai Társaság 2005. augusztus 13–17. közötti találkozásán bemutatott tanulmány)
- Nemzeti Statisztikai Intézet: *Oktatás a Bolgár Köztársaságban*, Szófia, 2004., bolgár nyelven)
- Nemzeti Statisztikai Intézet: *Várnai körzet – statisztikai évkönyv*, Szófia, 2002., bolgár nyelven)
- Nőszövetség a Fejlődésért: *Bulgáriai jelentés 2000.* (www.enawa.org/NGO/bulgaria1, 2006. január 12.)
- Ostner, I.: *Independence and dependency: options and constraints for women over the life course (Függetlenség és függőség: választások és kényszerek a nők élete folyamán*, Women's Studies International Forum, 17. kötet, 1994., 129–139. old.)

- Ostner, I.: *Back to the fifties: Gender and welfare in unified Germany* (Vissza az ötvenes évekbe: nemek és jólét az egyesült Németországban, *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society – Nemzetközi tanulmányok a nemekről, az államról és a társadalomról*, 1. kötet, 1994., 32–59. old.)
- Panova, R. R., Gavrilova és Merdjanska, C.: *Thinking gender: Bulgarian women's im/possibilities* (Gondolkodó nem: lehetőségek/lehetetlenségek a bolgár nők előtt, in: N. Funk és M. Mueller: *Gender Politics and Post Communism – Nemek politikája a kommunizmus után*, Routledge, New York, 1994., 15–21. old.)
- Peattie, L. és Rein, M.: *Women's Claims: A Study in Political Economy* (Női követelések – politikai gazdaságtani tanulmány, Oxford University Press, Oxford, 1983.)
- Petrova, D.: *The winding road to emancipation in Bulgaria* (Az emancipáció kanyargós útja Bulgáriában, in: N. Funk és M. Mueller: *Gender Politics and Post Communism – Nemek politikája a kommunizmus után*, Routledge, New York, 1994., 22–29. old.)
- Pollert, Anna és Fodor, Eva: *Working Conditions and Gender in an Enlarged Europe* (Nemek és munkakörülmények a kibővített Európában, ld. 109. old., *Progress of the world's women – A nők felemelkedése a világban*, 2005., www.eurofound.eu.int/publications/EF04138.htm)
- Raabe, P. H.: *Women, work and family in the Czech Republic – and comparisons with the West* (Nők, munka és család a Cseh Köztársaságban – a Nyugattal összevetve, *Community, Work and Family*, 1. kötet, 1. sz., 1998. április)
- Rubin, L. B.: *Families on the Fault Line* (Családok rögös úton, Harper Collins, New York, 1994.)
- Rueschemeyer, M.: *Professional Work and Marriage* (Szakmai munka és házasság, St. Martin's Press, New York, 1981.)
- Sansbury, D.: *Gender, Equality and Welfare States* (Nemek, egyenlőség és jóléti államok, Cambridge University Press, New York, 1999.)
- Scanzoni, J.: *Reconnecting household and community* (Visszatérés a háztartáshoz és a közösséghez, *Journal of Family Issues*, 22. kötet, 2001., 243–264. old.)
- Scott, H.: *Does Socialism Liberate Women?* (Felszabadítja-e a nőket a szocializmus?, Beacon Press, Boston, 1974.)
- Stoev, V.: *Kichuk Paris: A Bulgarian Family Story*. (In: D. Bertaux és P. Thompson: *Between Generations – Nemzedékek között*, II. kötet, Oxford University Press, Oxford, 1993., 181–189. old.)
- Stoev, V.: *The Ghetto: The Bulgarian Women and the Iron Regime* (A gettó: a bolgár nők és a kőkemény rezsim, *Women's Studies International Forum*, 17. kötet, 1994., 283–287. old.)
- Világbank: *Gender in Transition* (Nemek az átmenet idején, Világbank, Washington D. C., 2003.)
- Völgyes, I. és Völgyes, N.: *The Liberated Female* (A felszabadított női nem, Westview Press, Boulder, CO, 1977.)
- Walker, A.: *Caring for elderly people: A conflict between women and the state* (Idősgondozás: a nők és az állam konfliktusa, in: J. Finch és D. Groves: *A Labour of Love – A szeretet munkája*, Routledge and Kegan Paul, London, 1983.)
- Wilcock, R. és Franke, W. H.: *Unwanted Workers* (Felesleges dolgozók, The Free Press, New York, 1963.)
- Yudelman, S. W.: *Hopeful Openings* (Reményteljes nyitás, Kumarian Press, Connecticut, 1987.)